

Il Grischun – 200 onns in chantun da la Svizra

A chaschun dal giubileum da 200 onns da l'entrada dal chantun Grischun en la Confederaziun Svizra purschain nus in pèr texts or dal cudesch *Istorgia grischada dals Grischs e dals Grischuns*, cun texts da Nicolo Vital ed illustraziuns da Jürg Parli, cumpari il 1987 en l'ediziun dal Chardun (versiun originala en puter).

Cultura grischuna e revoluziun franzosa

En il 18avel tschientaner cumparan en il Grischun en pauc temp pliras scolast ed instituts cun gronda reputaziun. Nus patrain als seminars da Haldenstein e La Punt/Reichenau, a l'institut Rosius a Porta da Ftan ed al renumà Philantropin da Marschlin. Là èn para per l'emprima giada en il Grischun vegnids cultivads tartuffels. Quest tschientaner che aveva cumenzà uschè bain, maina dentant sco consequenza da la revoluziun franzosa era la fin dal vegl Grischun.

L'enviern dal 1797/98 avevan armadas franzosas occupà la Svizra e proclamà dal 1798 la *Republica Helvetica*. Ils Grischuns refusechan da far part e piglian si contact cun l'Austria che trametta immediat 4000 schuldads. Ils Franzos na studegian betg ditg ed attatgan dal 1799 las Lias da tuttas varts. Ils generals Loison, Demont (in Grischun), Lecourbe ed Oudinot suttamettan en pauc temp tut il Grischun. Ils Austriacs ston sa retrair ed il Grischun vegn sfurzà da renconuscher la Republica Helvetica e daventa il *Chan-*

tun Rezia.

In pèr plets:

patratgar	denken
renumà	namhaft, berühmt
ils tartuffels	Kartoffeln
refusar	ablehnen
suttametter	unterwerfen
sa retrair	sich zurückziehen
far part	Teilnehmen

sfurzar zwingen

La Vuclina è persa per adin

Quels da Mustér s'eran defendids bunamain sco sulets cunter ils Franzos. Els han stuì pajar quai charamain, perquai ch'ils Franzos han dà fieu a lur claustra.

La Vuclina aveva gia dal 1785 drizzà ina petiziun per dumandar finalmain dretg e giustia per lur vallada. En temp util na sa piglian ils noss gnanc la paina da dar ina resposta. Entant s'avevan ils temps midads e Napoleun era en Italia. Suentar avair fatg anc in davos sforz tar ils Grischuns, s'èn ils Vuclinastgs sa drizzads als Franzos. Napoleun avess magari laschà la Vuclina als Grischuns, ma finalmain la dat el dal 1797 a la Republica Cisalpina. Quels da la Vuclina fissan fin il davos stads pronts da restar tar il Grischun, dentant cun ils eguals dretgs e betg sco subdits. Ils Grischuns n'èn betg stads abels da surventscher sasezs e da porscher il maun.

Il congress da Vienna conferma lura dal 1815 era de iure la spedita definitiva da la Vuclina. Sco consolaziun vegnan surlaschads

als Grischuns Tarasp, Haldenstein e Razen.

In pèr plets:

sa defender	sich wehren
dar fieu	anzünden
la giustia	die Gerechtigkeit
temp util	nützliche Frist
la paina	die Mühe
il sforz	die Anstrengung
il subdit	der Untertan
surventscher	überwinden
porscher il maun	die Hand reichen
la consolaziun	der Trost

Il vegl Grischun n'ha betg pli forza

Enturn il 1800 è il vegl Grischun cun sias lias e cumins a fin e lieua sco in um da naiv en avrigl. La Republica Helvetica na tegna era betg pli ditg e fa spert naufragi. Dal 1803 sto Napoleon intervegnir per far urden. El dicta la «acta da mediaziun». Questa nova constituziun è bler main centralistica che la precedenta. Il Grischun survegn puspè lias e

cumins, ma en ina furma bler pli modernisada. A partir da quel temp essan nus il *Chantun Grischun*. La data 1803 che nus duvrain oz per inditgar l'entrada dal Grischun en la Confederaziun ha qua sia spiegaziun. Ditg na dura era betg questa soluziun dal 1803. Suentar la greva sconfitta da Napoleon dal 1813 a Leipzig, croda ses imperi ensemen. L'acta dal 1803 vegn immediat abolida e remplazzada tras il *Contract Federal* dal 1814, il contract da la restauraziun. Era il Grischun sa dat puspè ina nova constituziun. Quest model dal 1814 è bler pli conservativ che quel precedent, dentant cun lias e cumins è el restà en vigur senza grondas midadas enfin suenter la constituziun federala dal 1848.

In pèr plets:

luar (el lieua)	schmelzen
l'um da naiv	der Schneemann
far naufragi	Schiffbruch erleiden
precedent	vorherig, vormalig
la spiegaziun	die Erklärung
la sconfitta	die Niederlage
abolir	abschaffen
en vigur	in Kraft

Il nov chantun Grischun

L'onn 1854 sa dat il chantun ina constituziun moderna. Dal 1851 aveva el fatg cun la lescha che spartiva il chantun en *Districts*, *Circuls* e *Vischmanças* ils emprims pass decisivs e liquidà definitivmain il sistem vegl da las Trais Lias.

Sin il 1850 va enavos in'autra particularitad grischuna. La le-

scha federala dals senzapatrìa aveva dà al Grischun sur notg 6878 novs burgais. Quella giada forsa per blers in spavent, oz represchentan nos «Vagants/Jenischs» in dals tratgs simpatics da noss chantun.

Il 18avel tschientaner era i a fin cun guerras ed il 19avel aveva cumenzà cun grondas intschertezas. Per il Grischun pudain nus tuttina dar a quest tschientaner in vaira bun attestat. En in temp da relativa pasch senza grondas guerras pon dentant far surstar ils numerus gronds incendis en il Grischun. Era l'Engiadina n'è betg stada schanegiada da desasters:

In pèr exempels:

- 1811 grond incendi da la curt episcopala da Cuira
- 1825 in fieu destruescha bunamain tut Haldenstein
- 1829 a Cuira arda ina grupp da chasas. Oz è la plazza da Vazerol
- 1854 Tusan arda fin a paucas chasas
- 1863 grond incendi a Seewi i.P.
- 1864 Riom vegn destrui dal fieu
- 1869 Ils 1. october arda ina gronda part da Lavin. I ha dà 3 morts e 68 chasas èn arsas
- 1872 grond fieu a Zernez. Da 157 chasas ardan 117
- 1897 Causa favugn arda ina part da Zizers
- 1900 il fieu destruescha Ters-

naus en Lumnezia.

I restan mo la baselgia, ina chasa ed ina stalla

In pèr plets:

spartir	aufteilen, trennen
il senzapatrìa	der Heimatlose
il burgais	der Bürger
il spavent	der Schrecken

Adresse LR

Lia rumantscha
Via da la Plessur 47, 7001 Chur
telefon 081 258 32 22
telefax 081 258 32 23
liarumantscha@rumantsch.ch